कुमारांपुढील कार्य

साने गुरुजी

साधना प्रकाशनाचे मान्यवर लेखक

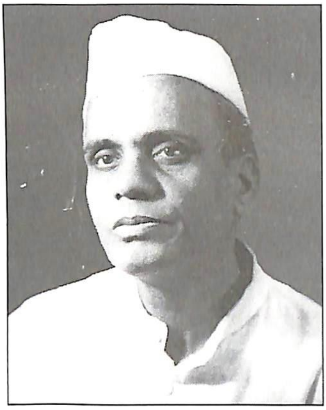

साने गुरुजी

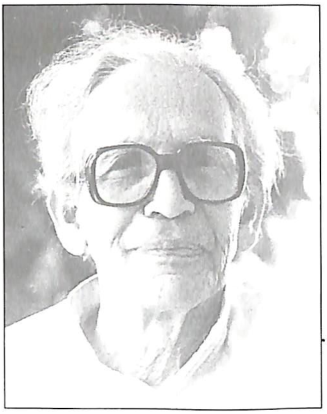

एस. एम. जोशी

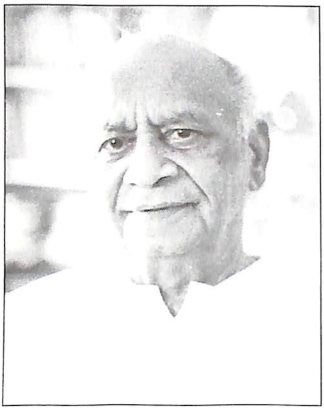

ना. ग. गोरे

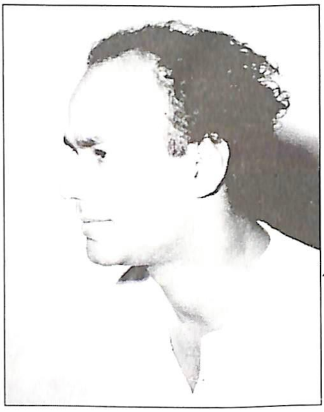

बॅ. नाथ पै

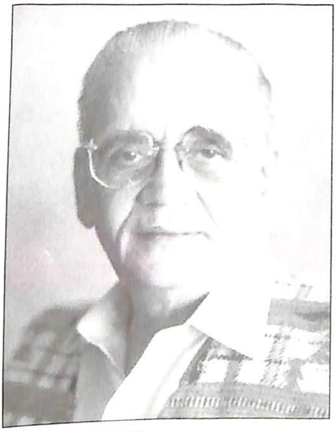

वसंत बापट

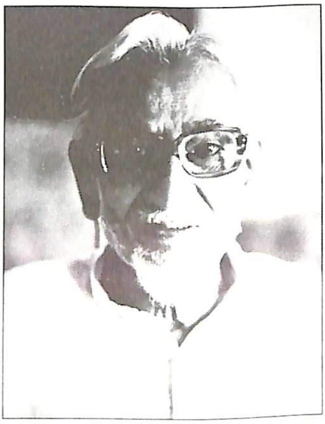

शिरुभाऊ लिमये

कुमारांपुढील कार्य

साने गुरुजी

साधना प्रकाशन
४३१ शनिवार पेठ, पुणे ३०

कुमारांपुढील कार्य

लेखक : साने गुरुजी

© साधना ट्रस्ट

आवृत्ती अकरावी :
१ जानेवारी २००३

प्रकाशक :
साधना प्रकाशन
४३१ शनिवार पेठ
पुणे ४११ ०३०.

मुद्रक :
साधना प्रेस
४३१ शनिवार पेठ
पुणे ४११ ०३०.

मुखपृष्ठ :
शेखर गोडबोले

किंमत रु. १५/-

निवेदन

१९४६ साली कुमार साहित्य मंडळाचे पुण्याला अधिवेशन भरले होते. मुलांच्या प्रेमामुळे साने गुरुजींनी या अधिवेशनाला अध्यक्ष म्हणून येण्याचे कबूल केले.

अधिवेशनात साने गुरुजींचे एक अप्रतिम भाषण झाले. भाषण कसले, नव्या पिढीसमोर आपल्या अंतःकरणातली सारी तळमळ त्यांनी व्यक्त केली. ते भाषण आजही तितकेच उद्‌बोधक आहे.

साने गुरुजींच्या सोळाव्या पुण्यतिथीला, पहिल्यांदाच ते पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाले.

आज त्याची ही नववी आवृत्ती निघत आहे.

महाराष्ट्रातील कुमार मित्र ह्या आवृत्तीचेही स्वागत करतील अशी आशा आहे.

प्रकाशक

नगर वाचनालय, सातारा
बालविभाग

कुमारांपुढील कार्य

मित्रांनो, मराठी भाषेवर माझे अपार प्रेम आहे. बालपणापासून मी तिचा भक्त आहे. मराठी वाङ्मयावर मी पोसलेला आहे. मराठीवर प्रेम करण्यात मी कोणाला हार जाणार नाही. येथे अध्यक्ष व्हायला दुसरी कोणतीच माझी पात्रता नाही. प्रेमाच्या बळावर मी येथे बसलो आहे. ज्याप्रमाणे मराठी भाषेवर माझे अपार प्रेम आहे, त्याप्रमाणे मुलांवर, तरुणांवर, विद्यार्थ्यांवर माझा जीव आहे. मी त्यांना विशेष काही दिले आहे किंवा देऊ शकेन असे नाही. परंतु त्यांच्यात राहावे, मिसळावे असे मला वाटत असते. त्यांच्यात राहून मीच नेहमी नवतरुण राहात असतो!

भावनांवर नाचत मी लिहिले

मी गोंधळून गेलो आहे. मी थोडेफार लिहिले असले तरी मी हाडाचा साहित्यिक नाही. साहित्य कसे असावे याची फारशी चिकित्सा मी माझ्या मनात कधी केली नाही. अमूक एकच लिहायचे असाही ठरवलेला बाणा नाही. साहित्यतंत्राचा मी कधीही अभ्यास केला नाही. मी तुमच्यासारखा विद्यार्थी होतो तेव्हा माझ्या मनात साहित्यसेवेचे अनेक विचार येत. परंतु मला तुरुंगातच लिहायला मिळाले. अनेक वर्षे मनात जमलेल्या भावना नि विचार यांच्या राशी मी तेथे कागदावर ओतल्या. माझे हृदय रिते करत असताना मला अपार आनंद होई. मी भावनांवर नाचत लिहिले. लिहिताना रडे, संतापे, रोमांचित होई. बंकिमचंद्रांविषयी असे सांगतात की, ज्या दिवशी ते अत्यंत सुंदर लिहीत, त्या दिवशी ते दुप्पटतिप्पट मागून जेवत! बंकिम हे साहित्यसम्राट आहेत, मी सामान्य आहे. परंतु मलाही अनेक वेळा असा अनुभव आला आहे की, लिहून झाल्यावर गळून गेल्याप्रमाणे होई. अपार भूक लागे. जणू मी माझ्या लिहिण्यात रक्त ओतत होतो. सारे प्राण ओतत होतो. मिल्टनने म्हटले आहे की, थोर वाङ्मय रक्ताने लिहिलेले असते! माझे वाङ्मय

कसेही असो; त्यात मी रक्त ओतले आहे. ते रद्दड असले तरी त्यात प्राण आहे. तेथे रक्त आहे. अश्रू आहेत. माझ्या वाङ्मयाला हात लावाल तर माझ्या हृदयाला हात लावाल. माझे वाङ्मय माझी वाङ्मयीन मूर्ती आहे.

खरे तेज सत्यातून प्रकट होते

हे सारे मी का सांगत आहे? एक गोष्ट आरंभीच मला सांगायची आहे म्हणून. तुम्ही साहित्याची उपासना करू इच्छिणारे. ती उपासना उत्कटपणे करा. एकही ओळ अशी लिहू नका की जी केवळ औपचारिक आहे. जे लिहावे त्यात प्राण ओतावा. गटे म्हणाला होता, "अनुभवाशिवाय मी एक ओळ लिहिली नाही!" मित्रांनो, जीवन असो वा कला असो, सत्याच्या अधिष्ठानाने लिहिण्यानेच त्यांना मोल चढत असते. तुम्ही स्वतःशी सत्यरूप रहा. लिहिण्यासाठी म्हणून लिहू नका. तुम्हांला आत भूक असेल, वेदना असेल, तरच लेखणी हाती घ्या. हृदय भरलेले असेल, डोके भरलेले असेल तर लिहायला घ्या. रिकाम्या आडातून काय मिळवाल? दांभिक पसाऱ्याचा काय उपयोग? मनुष्याचे भाग्य आहे– की हातांनी तो जे करतो ते आधी त्याच्या हृदयात असते! भारतीय जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत आज सत्याची, उत्कटतेची नि प्रामाणिकपणाची नितांत आवश्यकता आहे. अतःपर कसा तरी संसार आपणास करायचा आहे. तेजस्वी संसार चालवायचा आहे. खरे तेज सत्यातूनच प्रकट होत असते.

ते साहित्यिक धन्य होत

देशबंधू दासांनी 'सागर-संगीत' नावाचे काव्य लिहिले. त्यांची आई आजारी होती. देशबंधू घरी नव्हते. ती माता म्हणाली : "त्याचे सागर-संगीत आणून द्या. ते मी जवळ घेईन. त्यात माझा चित्तरंजनच आहे!" तुम्ही जेव्हा साहित्य निर्मू लागाल, तेव्हा तुमच्या पुस्तकांविषयी असे म्हणता येऊ दे. ज्यांना ज्यांना असे म्हणता येईल की, माझ्या पुस्तकात मी आहे, ते साहित्यिक धन्य होत. त्यांना माझा प्रणाम.

ज्ञानेश्वरे रचिला पाया

मराठी सारस्वत थोर आहे. त्याचा पायाच मुळी एका ज्ञानवैराग्यसंपन्न कुमाराने घातला. ज्ञानेश्वरांनी भावार्थदीपिका लिहिली. एकदा पूज्य विनोबाजी म्हणाले; "ज्या भाषेत ज्ञानेश्वरी आहे, ती माझी मातृभाषा आहे हे माझे परमभाग्य होय." विनोबाजींनी सर्व भारतीय भाषा अभ्यासिल्या आहेत. अरबी,

इंग्रजी, फ्रेंच याही त्यांना येतात. परंतु ज्ञानेश्वरीतील अमृतासमान ओव्या आणि तुकोबांचे प्राणमय अभंग यांनी त्यांना जणू भरती येते. ज्ञानेश्वरीच्या पायावर मराठी सारस्वताचे मंदिर उभारलेले आहे. आणि त्या कुमाराची कोणती प्रतिज्ञा होती. आणि या प्रतिज्ञेचा हेतू काय होता?

जे खळांची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मी रती वाढो ।
भूतां परस्परे जडो । मैत्र जीवाचे ॥
दुरिताचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्म सूर्ये पाहो ।
जो जे वांच्छील तो ते लाहो । प्राणिजात ॥

या ध्येयासाठी त्यांना ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करायचा होता. ब्रह्मविद्येचा 'थोर विचार' असा मी अर्थ करतो. ब्रह्म म्हणजे मोठी वस्तू. क्षुद्र वस्तूंचे विचार त्यांना नको होते. मोठे विचार मांडून समाजातील विषमता, अन्याय, पाप यांचा अंधार त्यांना दूर करायचा होता. प्रत्येकाला कर्तव्याचा पंथ दिसावा म्हणून त्यांची खटपट होती. स्वधर्माप्रमाणे वागणे म्हणजे स्वतःतील गुणधर्माचा विकास करून तद्द्वारा समाजाची सेवा करणे. परंतु विकास होण्यासाठी समाजात वाव हवा. तेथे समता हवी. स्वातंत्र्य हवे. तेथे मोठे विचार हवेत. बंधुभाव हवा, आणि असे होईल तरच सर्वांना आवश्यक ते सारे मिळेल. ददात राहणार नाही. समाजातील जीवनात ब्रह्मविद्या असेल तर कोणी दरिद्री, दुःखी शोषित राहणार नाही!

ज्ञानेश्वरांचे मार्गदर्शन

मित्रांनो, ज्ञानदेवांनी तुम्हांला दिव्य मार्गदर्शन केले आहे. समाजात ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करून दुःख-दैन्य दूर करा आणि संसार सुखी होतील असे करा. तर मग तुम्ही या ध्येयाहून कमी प्रतीचे ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवणार का? उपनिषदांत म्हटले आहे—

'यो वै भूमा तत्सुखम् । नाल्पे सुखमस्ति'

मोठ्या वस्तूत सुख आहे. क्षुद्र वस्तूत नाही. आज उपासना करून, अभ्यास करून, तपश्चर्या करून जे साहित्य उद्या तुम्ही निर्माल, ते मोठ्या गोष्टींना प्रकट करू दे. आजही ब्रह्मविद्येचा सुकाळ हवा आहे. मराठी वाङ्मयात उदात्त विचारांचा, उदार भावनांचा पाऊस पडायला हवा आहे. त्यात शास्त्रीय दृष्टीचा रंगही मिसळा. तुम्ही तुमच्यासमोर हे असे मोठे ध्येय ठेवा.

मुळाशी हात घातला

समाजाला सुखी करायचे आहे ना? तुमची कला आनंदासाठी ना आहे? तर मग माझे सांगणे असे की, समाजाच्या जीवनात आनंद राहावा म्हणून तुम्ही मुळाशी

हात घाला. उपाशी माणसाला दोन बिस्किटांनी समाधान होणार नाही; त्याला नेहमी भरपूर भाकर मिळायला हवी. शेतात भरपूर पिकायला हवे असेल तर शेत नीट नांगरावे लागते. नुसती मेथी पेरायची असेल तर फार खटाटोप नको. परंतु नुसत्या मेथीच्या भाजीने पोट भरत नसते. मेथी-कोथिंबीर हवीच, परंतु तांदूळ, गहू, ज्वारी यांनी पुष्टी मिळते. ही धान्ये हवी असतील तर खोल नांगरणी हवी. गहू हवे असतील तर ज्याप्रमाणे नांगर खोल दवडावा लागतो. त्याप्रमाणे समाजाला सुखी करायचे असेल तर खोल लेखणी दवडा. पीक नीट यावे म्हणून कुंदा, हरळी नांगरून काढावी लागते. त्याप्रमाणे समाजाच्या सुखाच्या आड येणाऱ्या सर्व गोष्टींचे उच्चाटन करण्यासाठी लेखणी उचलू, अशी प्रतिज्ञा करा.

लेखणी तमाम जनतेची प्रतिनिधी होऊ दे

समाजातील मूठभर सुखी लोकांचे अलस-लुलित संसार रंगवून लेखणीचे ललित कृतार्थ नका मानू. तुमची लेखणी तुमच्या जनतेची प्रतिनिधी होऊ दे. जनतेची बाजू घेऊन उठू दे. तुमच्या लेखणीच्या कर्तृत्वाला आज वाव आहे. मोठमोठे विचार सभोवती घोंघावत आहेत. आणि समोर दुःखी, कष्टी अपार जनता आहे. भग्न असा विराट संसार आहे. तुमच्या मनोबुद्धी सानुकंप असतील, संवेदनाक्षम, संस्कारक्षम असतील, तर वातावरणातील हे अदृश्य वारे तुम्हांला कळतील. तुम्ही का केवळ दृश्याचे उपासक आहात? दृश्याभोवती विचारांच्या नि भावनांच्या लाटा उसळत असतात. प्रत्येक वस्तूभोवती विचारांचे, भावनांचे वलय असते. ज्याप्रमाणे अणू विखंडून त्यातील अनेक शक्ती शास्त्रज्ञ मुक्त करतात, त्याप्रमाणे या संसाराभोवती जी विचार-वादळे घोंघावत असतात, त्यांची शक्ती पकडून ती घरोघर नेऊन पोचवणे आणि तिच्या जोरावर क्रांती घडवून आणणे हे कार्य साहित्यिकांचे आहे. लोकांची मनोरचना बदलणे हे थोर कार्य आहे. खरीखुरी सुधारणा व्हायला हवी असेल तर क्रांती हवी असते. अंतर्बाह्य क्रांती! मानसिक आणि सामाजिक. ती क्रांती घडवून आणून कायमच्या सुखाकडे मानव नेणे हा तुमचा थोर वारसा आहे.

रूढींवर हल्ले चढवायला उभे राहा

नवसमाजनिर्मिती करायची आहे. दलदली हटवायच्या आहेत. विषारी तण जाळायचे आहे, अज्ञान दूर करायचे आहे. भ्रम हटवायचे आहेत, दगड फोडायचे आहेत. तुम्ही या कामांसाठी कंबरा बांधा. व्हॉल्टेअरने म्हटले आहे: ''रूढींविरुद्ध बंडाचे झेंडे हाती घेऊन उभे राहतील, ते ते मानवजातीचे

उपकारकर्ते होत!" म्हणून जनतेचे हृदय लावून हालवून त्यांच्या बुद्धीला धक्के देऊन क्रांती करायची आहे. महाराष्ट्रात साधुचरित व बुद्धिनिष्ठ आगरकरांनी असा तेजस्वी झेंडा उभारला होता. परंतु अजूनही सर्व प्रकारची गुलामगिरी दूर करू पाहणाऱ्या बंडखोरांची अत्यंत आवश्यकता आहे! आजही अजून सर्वत्र बुजबुजच आहे. अस्पृश्यांना अजूनही दूर ठेवीत आहोत. अजूनही कार्यक्रमांवर जोर देण्याऐवजी जातिभेदावर भर देत आहोत. हे भेदांचे भुंगे आजही समाज पोखरीत आहेत. आडनावांच्या, जातींच्या नि धर्मांच्या पलीकडे अजूनही आमची दृष्टी जात नाही. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, वाङ्मयीन– सर्व प्रकारच्या रूढी असतात. या सर्व बुरसटलेल्या रूढींवर हल्ले चढवायला तुम्ही उभे राहा. सरंजामशाही नको; जमीनदारी नको; खोती नको; खाजगी नफेबाजी नको; पिळवणूक नको; कोणाची मिरासदारी नको; यांसाठी लेखणी हातात घेऊन उभे राहा. तुमचे पराक्रमी ललित येथे दाखवा.

महात्माजी म्हणजे भारतीय युग

इतिहासांत अनेक प्रवाह, अनेक चळवळी प्रथम अलग सुरू होतात. मग त्या एकात एक मिसळून एक महान प्रवाह होतो. कधी तो प्रवाह मग एखाद्या महान विभूतीत दिसू लागतो. अर्वाचीन भारतीय इतिहासात शिक्षण-सुधारणा, स्त्री-सुधारणा, सामाजिक सुधारणा, धार्मिक सुधारणा, राजकीय सुधारणा अशा अनेक चळवळींचे प्रवाह अलग अलग सुरू झाले; परंतु हे सारे प्रवाह महात्माजींच्या महान व्यक्तिमत्त्वात एकत्र झालेले आपणास दिसतात. महात्माजी म्हणजे भारतीय युग आणि या युगात राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक सर्वच प्रवाह मिसळले आहेत. हे महायुग आहे. एखादे धार्मिक युग असते, एखादे राजकीय; एखादे सांस्कृतिक; परंतु आजच्या भारतीय युगात ही सारी युगे एकदम जन्मली आहेत. एकात एक मिसळली आहेत.

युगाशी एकरूप व्हा

अशा या युगाशी तुम्हांला एकरूप व्हायचे आहे. जीवनाची पूर्णता अनंतात आहे. तुम्ही एकटेच खोलीत स्वतःच्या जीवनाचे धागेदोरे विणीत नका बसू. कृत्रिम काल्पनिक जाळी नका विणू. तुमचा आत्मा सभोवतीच्या विराट जनतेच्या आत्म्याला भेटवा. विशाल सहानुभूतीशिवाय थोर सारस्वत संभवणार नाही. तुमची आजची स्फूर्तीसुद्धा सामुदायिक होवो; सर्वांची स्फूर्ती तुमच्याद्वारा प्रकट होवो. तुमचा उद्धार म्हणजे जनतेचा उद्धार, तुमचे गान म्हणजे चाळीस कोटींचे वृंदगान!

ज्ञानाच्या क्षेत्रात सीमा नाहीत

कोणतीही कला सोपी नाही. तेथे साधना लागते. तपेच्या तपे द्यावी लागतात. कला म्हणजे पूर्णता. कला परिपूर्णतेची अपेक्षा करते. खूप वाचा. उत्तमोत्तम नमुने वाचा. प्राचीन वागीश्वरी वाचा. अर्वाचीन वाग्भट अभ्यासा. प्रतिभावान नाटककार आणि थोर कवी गोविंदाग्रज यांना मोरोपंतांच्या पाच हजार ओव्या पाठ येत होत्या! मुक्तेश्वर म्हणतो : "एकेक अक्षराची भीक मागून मी हे लिहीत आहे." स्वभाषेतील नव्हे तर परभाषेतीलही वाङ्मय अभ्यासा. ज्ञानाच्या क्षेत्रात सीमा, सरहद्दी नाहीत. सारे जागतिक वाङ्मय तुमच्यासमोर आहे. वडाचे झाड दूरवर पाळेमुळे पसरून ओलावा घेते. महान साहित्यिक, जेथून मिळेल तेथून सारे काही घेतो. स्वतःच्या भावनांच्या मुशीत, आपल्या वैशिष्ट्यांचा नि व्यक्तिमत्त्वाचा जिवंत ठसा त्यावर मारीत असतो. केवळ स्वयंभू असे जगात काही नाही. सेक्सपिअरने अनेक जुनी कथानके घेतली. परंतु त्याने कोळसे घेऊन त्यांचे हिरे केले! कालिदासाने महाभारतातून शाकुंतल घेतले. परंतु नवीनच अभिनव वाग्विलास त्याने करून दाखवला. रवींद्रनाथांवर उपनिषदे-कबीर यांचा अपार परिणाम झाला आहे.

जीवनग्रंथाचा अभ्यास करा

थोर ग्रंथांचे अध्ययन करा. परंतु तेवढ्याने भागणार नाही. जीवनग्रंथांचा खोल अभ्यास करा. प्रत्येक प्राणी म्हणजे विश्वग्रंथाचे पान आहे. प्रत्येक जीवन म्हणजे महाकाव्य आहे. ती जीवने तपासा. मुंबईच्या चाळीतून जा. दहा हात लांबी-रुंदीच्या खोलीत सहा-सहा कुटुंबे कशी राहतात ते पाहा आणि साहित्यिक असाल तर असा आगीचा डोंब पेटवा की ज्या समाजरचनेत हे शक्य होते, ती भस्म होईल. जा, शेतकऱ्यांची जीवने तपासा. खंडोगणती धान्य पिकवणारे देवाचे शेतकरी दुर्दैवी का? त्यांच्या मुलांना दोन दोन दिवस काकडीवर, आठ आठ दिवस आंब्यांच्या कोयांवर तर काहींना चिंचोक्यांवर राहण्याची पाळी का? साहित्यिक म्हणजे सहानुभूतीचा सागर! ज्या मानाने तुमची सहानुभूती मोठी, त्या मानाने तुम्ही मोठे साहित्यिक तुमच्या सहानुभूतीची लांबीरुंदी कोठवर पोचते ते पाहा.

सारस्वत-सागरात बुड्या मारा

म्हणून माझ्या मित्रांनो! तुम्ही दरिद्रीनारायणांत मिसळा. त्यांचे संसार पाहा. तेथील प्रश्न अभ्यासा. तेथील दृश्ये पाहा. अन्याय, जुलूम, व्यसने, उपासमार, अज्ञान-सारे पाहा. आणि त्यांचे अमर ठसे उमटवून घेऊन त्यातून त्यातून जिवंत

साहित्य निर्माण करा. हे क्रांतीचे, प्रगतीचे युग आहे. व्यक्तिगत स्फूर्तीला सामुदायिक करून सर्वांच्या मनोबुद्धीभोवती असणारी बंधने तोडा. त्यांना ती दाखवा. तोडायला सांगा. आणि स्वसामर्थ्याची जाणीव झालेले हे कोट्यवधी बंधू क्रांतीकडे, नवसमाजरचनेकडे जावेत, म्हणून ज्ञान-विज्ञानाचा संदेश भावनेच्या द्वारा तुम्ही पोचवा. तुम्हांला आजचे जीवन तपासायला मी सांगत आहे. त्यातील साऱ्या दुष्ट, भ्रष्ट गोष्टींवर हल्ले चढवायला सांगत आहे. तुम्ही आजकालचे व्यापक जीवन खोल जाऊन अभ्यासाच, केवळ पुस्तकांतूनच नव्हे तर प्रत्यक्ष हिंडून, फिरून, मिसळून. परंतु त्याच्यावरोबरच जुना इतिहासही वाचा. महाराष्ट्र, भारतवर्ष यांचा इतिहास अभ्यासा. त्यातून तुम्हाला नवी दृष्टी मिळेल. भारताच्या दहा हजार वर्षांच्या इतिहासातील गती-नियम कळतील. तुमचा आत्मा आजच्या जीवनाशी मिसळा; त्याचप्रमाणे हजारो वर्षे क्रांत-उत्क्रांत होत आलेल्या भारतीय आत्म्याचीही भेट घ्या. पंडित जवाहरलालांनी 'भारताचा शोध' म्हणून महान ग्रंथ नगरच्या स्वातंत्र्यमंदिरात लिहिला. भारताच्या अखंड विकासमान आत्म्याची अनंत कालखंडातून हिंडून त्यांनी भेट घेतली. जुने इतिहास, परंपरा, दंतकथा, आख्यायिका– या सर्वांचा अभ्यास हवा. खूप खाद्य मिळते. एखाद्या गोष्टीतून एकदम महान अर्थ सापडतो. परवा विनोबाजी म्हणाले, "विराट पुरुषाला हजारो डोकी, हजारो हात असे वर्णन आहे. परंतु हजारो हृदये असे मात्र म्हटलेले नाही. हृदय एकच; तुम्ही कोट्यवधी भारतीय एका हृदयाचे व्हा!"– केवढा थोर विचार या प्राचीन मंत्रातून यांना मिळाला! वेद, रामायण, महाभारत, उपनिषदे, शेकडो आख्यायिका, गोष्टी तुम्हाला माहीत नसतात. असे नका करू. या सारस्वत-सागरात मधूनमधून बुड्या मारीत जा. कल्पनांचे तेथे अपार भांडार आहे.

सत्याच्या प्रतीकांना तुच्छ मानू नका

हे सारे जुने काल्पनिक इतिहास, खोट्या दंतकथा कशाला– असे म्हणू नका. एका अर्थाने आपणही सारे काल्पनिकच आहोत! आपण म्हणजे क्षणभंगुर बुडबुडे, मृगजळे. आता आहोत, दुसऱ्या क्षणी नाही. परंतु क्षुद्र असूनही आपणास महत्त्व नाही का? क्षणभंगुर असून आपण चिरंजीव आहोत. का? तर आपण लहान-मोठे सारे कशाची तरी प्रतीके असतो. आपले जीवन म्हणजे काही विचार, काही ध्येये यांची पूजा. आपल्या कृतीतूनच काही तरी सत्य आपण प्रकटवीत असतो. आणि आख्यायिका, दंतकथा, परींच्या गोष्टी यांतील ती काल्पनिक पात्रे. पशुपक्षी सारी सत्याची प्रतीके असल्यामुळे त्यांना तुच्छ नका मानू.

निसर्गावर प्रेम करा

भारताच्या भव्य इतिहासाचा अभ्यास करा. त्यातून सामर्थ्य प्राप्त होईल. आणि आजचा इतिहासही खोल दृष्टीने बघा. तिसरी गोष्ट म्हणजे निसर्गावर प्रेम करा. निसर्ग आपली माता आहे. शेक्सपिअर सृष्टीजवळ शिकला. माझ्या मनात कधी कधी विचार येतो की, जन्मणाऱ्या मुलाचे पोषण व्हावे म्हणून विश्वशक्तीने आईच्या स्तनात दूध निर्माण केले. परंतु मुलाच्या मनोबुद्धीचे पोषण व्हावे म्हणून कोणती योजना? शेवटी माझ्या ध्यानात आले की, "समुद्रवसना, पर्वतस्तनमंडला' ही सृष्टिमाता मनोबुद्धीचे पोषण करणारी. बुक्स इन ब्रुक्स, सरमन्स इन स्टोन्स– निर्झरात पुस्तके नि पाषाणात प्रवचने असे शेक्सपियरने म्हटले. तो महाकवी तिच्याजवळ शिकला. परंतु आपण या मातेची उपेक्षा करतो. निसर्गावर प्रेम केल्याशिवाय तुमच्या साहित्यास भव्यता, व्यापकता येणार नाही. ताजेपणा, मधुरपणा येणार नाही. महाराष्ट्रातील, भारतातील जनस्थिती बघा. ही सभोवतीची सृष्टी बघा. मनुष्यांचे स्वभावही कळायला आसमंताची नैसर्गिक परिस्थिती बघावी लागते. या निसर्गातील सौंदर्यप्रतीती तुम्हांला येऊ दे.

आपण असे उचंबळतो का?

मला एखाद्या वेळेस वाईट वाटते की, महाराष्ट्रातील निसर्गाचे वर्णन फारसे कोणी केले नाही. गोविंदाग्रजांनी 'अंजन कांचन करवंदीच्या देशाला' वंदन केले आहे. वासुदेवशास्त्र्यांनी 'आंबे, नारळी, पोफळी' असे दोन-चार श्लोक केले आहेत. ते शिकवत असता मी वर्गातून साश्रू नि सद्‌गदित होऊन उठून गेलो होतो! कवी माधव यांचे कोकणातील सुंदर वर्णन, बालकवींनी केलेले सृष्टिवर्णन, पाचगणीच्या घाटातील दृश्यांवरची रेव्हरंड टिळकांची कविता, अशा थोड्या कविता आहेत. परंतु हे अपवाद. कोणत्या ऋतूत कोणती फुले फुलतात; कोणते पक्षी गातात; कोणती पिके होतात, हेसुद्धा आपणास नीट माहीत नसते! शरद ऋतूत कमळे फुलतात, हे परंपरेनेच आम्हांला माहीत आहे. मी दापोलीच्या हायस्कूलमध्ये शिकत होतो. तेथील थोर मुख्याध्यापक एकदा म्हणाले, "कोकणात किती सौंदर्य! पावसाळ्यातील भव्य देखावे! डोंगरावर उभे राहावे. दुरून समुद्र पाहावा. झाडांवरून पाणी टपटपत असावे. चिंचेच्या झाडांना कोवळी पालवी फुटावी. मी वेडा होतो." परंतु याचे वर्णन कोठे नाही! या सौंदर्याला काव्यात कोणी अमर केले नाही. इंग्लंडमध्ये सदैव धुके, ढग, परंतु तिकडचा कीट्स तेथील सौंदर्याने वेडा होतो. मला त्याची प्रतिभा असती तर? कोकणचा अपार घो घो करणारा समुद्र! परंतु बायरनप्रमाणे 'कर गर्जना कर हे सागरा!' असे म्हणून

कोणी कवी उचंबळला नाही! वाल्मीकी, कालिदास, भवभूती, रवींद्र हे निसर्गाचे महान उपासक होते. परंतु आपणाला निसर्गाचे प्रेम नाही. नाद नाही, छंद नाही. वर्डस्वर्थ कवी लिलॅक फुले पाहून– ॲज इफ मेड ऑफ लाइट– प्रकाशाचीच जणू ही बनलेली, असे म्हणून नाचतो. आपण असे कधी उचंबळतो का?

सृष्टीचे मित्र बना

मित्रांनो, सृष्टीचे सहृदय मित्र बना. तृणपर्णावरचे दवबिंदू पाहा. ते मोती बघा. आणि गवतातून कोळ्यांनी विणलेली जाळी! सूर्यकिरणांनी रंगलेली. जणू सोनेरी मोत्यांच्या झालरी लावलेली पऱ्यांची ती हवेवर डोलणारी नाजूक मंदिरे! बघा ती मौज. आणि पहाटेच्या प्रशांत वेळी झाडांवरून थेंब पडतात, जणू अश्रू... ते ऐका. ते निळे डोंगर बघा; खोल दऱ्या, नद्या, नाले, तळी, वृक्षवेली, फुले, पाखरे– सारे पाहा. एखादे साधे फूल, परंतु किती सुंदर असते! टेनिसन म्हणाला : "एक फूल जाणणे म्हणजे विश्व जाणणे!" फुला-पाखरांच्या अंगावरची नक्षी बघा. फुलपाखरांच्या मागे धावा. कोकिळेला शोधीत फिरा. घुबडाचे धुत्कार ऐका. नाचणारे मोर बघा. गायी, बैल, मांजरे– त्यांचे डोळे बघा... गंमत आहे.

आकाशातील काव्य पाहा

खालचे-वरचे सारे विश्व पाहा. आकाशातील रात्रीचे काव्य पाहा. वेदांतील ऋषींनी माध्यान्हीच्या निळ्या निळ्या आकाशाचेही वर्णन केले आहे! आम्ही पहाटेचेही पाहणार नाही, मग माध्यान्हीचा धगधगीतपणा नि त्यातील प्रखर सौंदर्य पाहणे दूरच राहिले! तुम्हांला ताऱ्यांचे कधी आकर्षण वाटले आहे? निळ्या आकाशाने कधी तुम्ही वेडे झाला आहात? काजव्यांची कवाईत पाहिली आहे? प्रकाशाची कवाईत!

रवींद्रांच्या काव्यातील सुगंध आणि ओलावा

एखाद्या डोंगरावर बसावे; समोर क्षितिज असावे; आपल्या मनाला ही सारी सृष्टी विशाल पाळण्यात घालून नाचवत आहे, असे वाटते. या अनंत सृष्टीत मी वाढतो. अनंत होत आहे असे वाटते. अरबस्तानातील रात्रीच्या वेळच्या अनंत निःस्तब्ध आकाशानेच पैगंबरांच्या तोंडून कुराण वदवले. भारतीय सरितांनी, पर्जन्यधारांनी, वनांनी वेदोपनिषदांना जन्म दिला. रवीन्द्रनाथ निसर्गाजवळ शिकले. निसर्गातील गंध, रंग, प्रकाश, आनंद त्यांनी लुटला. आणि गीताञ्जलीत 'प्रकाश, प्रकाश' असे म्हणत एका गानात जणू ते नाचत आहेत असे वाटते!

बाळपणात त्यांनी वडिलांबरोबर हिमालयाचे अपार सौंदर्य नि उदात्त गांभीर्य प्राशन केले. पुढे मोठेपणात पद्मा नदीच्या विशाल प्रवाहात ते चार चार महिने बोटीत बसून जीवन काढीत. वारे, लाटा, पक्षी, आकाश, अस्तोदय— सर्वांच्या संगतीत असत. त्यांच्या काव्यात हा सुगंध आणि ओलावा आहे.

तर अनंत वाणी ऐकू येईल

सृष्टीच्या अंतरंगात शिरा. तुम्हांला तिथे अनंत वाणी ऐकू येईल. एकदा रवींद्रनाथ सायंकाळी फिरायला बाहेर गेले पडले, तो वादळ उठले. वृक्ष नाचू लागले. धुळीचा बुक्का-गुलाल उधळला जाऊ लागला. विराट नाच सुरू झाला. रवींद्रनाथ स्वतःची रेशमी कफनी विसरून धुळीत बसले. त्यांचे हृदयही नाचू लागले. पुढे वादळ शांत झाले. रवींद्रांनी डोळे उघडले. लगेच एक अमर गीत लिहून सायंप्रार्थनेत त्यांनी म्हटले.

थोरांचा संदेश

सृष्टीचे हे महान गान तुम्हांला एकदम ऐकू येणार नाही. सृष्टीशी परिचय वाढवा. तुम्हांला तिची अनंत भाषा, अनंत-छंद मग सारे कळू लागेल. जरा पहाटे उठत जा. बाहेर पडा. वारा अंगाला लागू दे. तृणपर्णे पाहा. तांवडे कसे काय फुटते, प्रकाश कसा येतो, पाहा. जीवनास मंगल असे प्रातःस्नान होईल. अमेरिकन ग्रंथकार, तो निसर्गप्रेमी थोरो म्हणतो : "दोन तास शेतात काम करा. तुमची सारी पोटदुखी जाईल. तुमच्या लिहिण्यात तेज, तजेला, नवजीवन येईल." आज सृष्टीपासून आपली फारकत झाली आहे. तुम्ही अजून नवीन आहात. ही चूक करू नका. जिज्ञासा, कौतुकवृत्ती यांत आत्मा आहे. प्रत्येक वस्तूजवळ जाणे, तिला बघणे, तिच्याजवळ बोलणे, यांतील गंमत तर पाहा. तुम्ही झपाट्याने वाढत जाल.

अनुभवाने समृद्ध व्हा

अशा रीतीने अनेक अनुभव घ्यावे. जीवन अनुभवाने समृद्ध करावे. सृष्टीच्या सान्निध्यातील अनुभव, मानवी जीवनातील अनुभव. शेतकरी व्हा, कामगार व्हा. ते जीवन बघा, आणि वादळात फिरायला जा. उंच डोंगर चढा. दऱ्यांत उतरा. सागरात डुंबा. एका चिनी चित्रकाराची गोष्ट आहे : वादळात, मुसळधार पावसात समुद्र कसा दिसतो ते त्याला पाहायचे होते. तो समुद्रात कित्येक तास उभा होता. सभोवतीचे वारे, लाटांचे तुषार नि फेस यांची अंगावर

वृष्टी होत होती. वरून मुसळधार पाऊस! आणि तो चित्रकार लाटांत सारखा उभा होता. सर्वांगाचे डोळे नि कान करून पाहात होता, ऐकत होता.

सर्वांशी दोस्ती हवी

उत्कटतेशिवाय काही नाही. साहस, मोठमोठ्या गोष्टी, विशाल ध्येये, अपार अभ्यास, भरपूर अनुभव, असे करून जीवन सर्व बाजूंनी समृद्ध नि उदात्त करा. तेजस्वी, निर्भय आणि सहानुभूतीचे असे बना. तुम्ही जीवन निर्भय नि समृद्ध केलेत म्हणजे मग तुम्हांला कशाची उणीव भासणार नाही. कल्पना, उपमा, दृष्टांत सारे सारे भराभरा सुचेल. तो कवी मोठा, ज्याला एक गोष्ट सांगताना तत्सदृश्य हजारो स्फुरतात! संसार क्षणिक असे म्हणायचे असेल तर बुडबुड्याप्रमाणे, मृगजळाप्रमाणे, काचेप्रमाणे, स्वप्नाप्रमाणे, छायेप्रमाणे असे भराभर त्याला जे जे भंगूर ते ते आठवते. ज्ञानेश्वरांसमोर अशा वेळेस सारा निसर्ग, सारी सृष्टी उभी राही. कारण सारा महाराष्ट्र त्यांनी पालथा घातला होता. बृहन्महाराष्ट्राचे दर्शन घेतले होते. बृहन्महाराष्ट्रातील शब्द ज्ञानेश्वरीत आहेत. शेक्सपिअरला, व्हिक्टर ह्यूगोला शब्दांचा तुटवडा भासत नसे. सारे धंदेवाले त्यांना माहीत. सर्वांशी दोस्ती.

बहिष्कार नको

आणि सर्व ठिकाणांहून शब्द घ्या. जुने, नवे घ्या. बहिष्कार घालीत नका बसू. क्षुद्र दरिद्री अहंकार नको. मराठी भाषेचा ठसा प्रत्येक शब्दावर आपण मारीतच असतो. इंग्रजीतील बोट (नाव) शब्द घेऊ. तो स्त्री-लिंगी करू. फार काथ्याकूट करीत नका बसू. अस्मान, आकाश दोन्ही शब्द राहू देत. जमीन म्हटले की अस्मान आठवते. राहू दे अस्मान शब्द. पचवा सारे नि पुष्ट व्हा. शेकडो उर्दू शब्दही संस्कृत धातूंपासून आलेले आहेत. मराठीची स्वतःची अनंत शब्दसंपत्ती आहे. तिच्यात आले इतर शब्द म्हणून घाबरत नका बसू. साऱ्यांचा त्या त्या विवक्षित ठिकाणी उपयोग शोभतो. आपण भितुरडे झालो आहोत. पचनशक्तीच जणू मेली! इतरांवर अजिबात बहिष्कार नको. आज जग जवळ येत आहे. इतके द्वेषमत्सर करून कोठे जाणार?

हे सारे करा

तुम्हाला मी तीन-चार गोष्टी सांगितल्या. सभोवतीच्या मानवी जीवनाशी एकरूप व्हा. प्राचीन इतिहास अभ्यासा; त्याप्रमाणे अर्वाचीनही, आजचाही. तिसरी गोष्ट निसर्गाशी एकरूप व्हा. आणि चौथी गोष्ट थोर थोर देशीविदेशी,

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथकारांचा अभ्यास करा. आजच्याही थोर साहित्यिकांजवळ जात जा.

मी स्वतः दूर राहणारा आहे. संकोची आहे. मी कधी कुणाकडे गेलो नाही. परंतु तुम्ही सर्वांनाच लुटा. जिकडून जे घेता येईल; ज्याच्यापासून जे शिकता येईल, ते आदराने घ्या आणि वाढा.

अशी तयारी करीत असतानाच लिहिण्याची सवय ठेवा. मनात भावना, विचार जमले आहेत असे वाटले की लिहा. फुलायच्या आधी कळी फुगीर दिसते. आत गंध नि रंग इतके भरतात की शेवटी पाकळ्यांना कळा लागून ते सारे विकसन प्रकट होते! तसे तुमचे होवो. उत्तरोत्तर अधिकाधिक सामर्थ्य येईल, आत्मविश्वास येईल.

द्विविध स्वरूप

मी तुम्हांला आता प्रत्यक्ष कार्याची कल्पना देणार आहे. तुम्ही सारे कुमार साहित्यिक आहात. कुमार साहित्याचा द्विविध अर्थ होईल. कुमारांसाठी लिहिलेले साहित्य, आणि उद्या ह्यांतून सुंदर साहित्य निर्माण व्हावे म्हणून सामुदायिक प्रयत्न करणारे तुमचे मंडळ. तुमचे असे हे द्विविध स्वरूप आहे.

शास्त्रीय ज्ञान द्यायला हवे

कुमारांसाठी मराठीत फारसे साहित्य नाही. जीवनातील अनेक गोष्टींना स्पर्श करणारे बालसाहित्य, विश्वाची कल्पना देणारे साहित्य मराठीत नाही. मुलांसाठी केवळ गोष्टी नकोत. त्यांचा उपयोग नाही असे नाही; त्यांतून त्यांना आनंद मिळतो. त्यांच्या भावनांना सुंदर वळण लागते. त्यांची कल्पनाशक्ती जागी होते. असा पुष्कळ उपयोग आहे. परंतु विसाव्या शतकातील जीवनाचे एवढ्याने संवर्धन होणार नाही. मित्रांनो, तुम्हांला तुमच्या लहानपणात या अडचणी भासल्या असतील. तुमची लहान भावंडे 'पुस्तके घ्या' म्हणून पाठीस लागतात. आपणास अडचण पडते. आहेत कोठे पुस्तके? कुमारांसाठी अनेक विषयांवरची हजार तरी पुस्तके तयार करायला हवीत. शिक्षक, प्राध्यापक, लेखक– सर्वांचे सहकार्य हवे. सरकारी मदत हवी. जर्मनीत १९१४ पूर्वी मुलांसाठी एकेका शास्त्रीय विषयावर पाऊणशे पाऊणशे छोटी पुस्तके केली गेली होती. वनस्पतींवरची, ताऱ्यांवरची, इंजिनांवरची मोठमोठी चित्रे. त्यात नाना भाग रंगीत. मुलांची जिज्ञासा वाढवायला हवी. 'आनंद'चे आद्य संपादक वासुदेव गोविंद आपटे ह्यांनी 'का व कसे?' अशा शास्त्रीय माला निर्मिल्या होत्या. हे शास्त्रीय ज्ञान द्यायला हवे. तसाच इतिहास.

नगर वाचनालय, सातारा
बालविभाग

जागतिक इतिहास शिकवावा

मुलांना एकदम जागतिक इतिहास शिकवावा. जगाचे नागरिक त्यांना बनवावे, समुद्राची लाट ज्याप्रमाणे दुरून वाढत येते, त्याप्रमाणे जागतिक इतिहासातील विचारलाटा दोनदोनशे वर्षे वाढत येतात. जागतिक जीवनात दोनशे वर्षे म्हणजे दोन दिवसच. तो पाहा अतिप्राचीन काळ. तेथे इजिप्त, बाबिलोन, मोहेंजोदडो या सर्व प्रदेशांत एक संस्कृतीची महान लाट आलेली दिसते. नंतर ती पाहा २५०० वर्षांपूर्वीची दुसरी वैचारिक लाट! तिकडे ग्रीस देशात सॉक्रेटिस, प्लेटो, येथे भगवान बुद्ध नि महावीर, चीनमध्ये लाओ त्से नि कन्फ्यूशस. दाखवा मुलांना त्या लाटांचे रंग, उंची नि भव्यता. ती पाहा पंधराव्या-सोळाव्या शतकातील धर्मसुधारणेची लाट. युरोपात ल्यूथर वगैरे. हिंदुस्थानातील साधु-संत. त्याच्या पुढची स्वातंत्र्याची लाट पाहा. जगात सर्वत्र स्वातंत्र्यांचे लढे. अशा रितीने मुलांना जागतिक लाटांवर नाचवावे. मग पुढे वाढत्या वयाबरोबर अधिक रंग त्यांत भरावे. हे इतिहास, त्याप्रमाणेच सर्व प्रकारच्या थोरांची चरित्रे-धगधगीत नि जळजळीत, ठसठशीत नि प्रासादिक.

प्रचंड कार्य

मुलांच्या पुस्तकांत नुसती बोधभाषा नसावी. मुलांची जीवने छंदोदय असतात. पाऊस पडत आहे, हे वाक्य त्यांना आवडणार नाही. पाऊस रिमझिम पडत होता, वारा भिरभिर वाहात होता, तारे चमचम करीत होते, ओढा खळखळ वाहात होता– असे त्यांना आवडते. मुलांच्या जीवनातील संगीत कळल्याशिवाय मुलांच्या हृदयाची पकड घेणारे वाङ्मय लिहिता येणार नाही. त्यांना ताऱ्यांची, वाऱ्यांची, वनस्पतींची, रसायनशास्त्राची, विद्युतशास्त्राची– सर्व सृष्टीची माहिती द्या. ती क्लिष्ट नको. शास्त्रीय असून सोपी नि गुदगुल्या करणारी अशी ही पुस्तके हवीत. ही केवळ क्रमिक पुस्तके नसावीत. आबाल स्त्री-पुरुषांना खेड्यापाड्यांतून समजतील अशी ही हवीत. हे प्रचंड कार्य आहे. आजपासून ठरवा. मी हे लिहीन, तू हे लिही. वीस वर्षांनी मराठीत एक हजार पुस्तके, विविध विषयांवरची सोपी, सुटसुटीत अशी निर्माण करा. महाराष्ट्राचे तुम्ही पांग फेडाल.

ग्रिम बंधूंचे कार्य

महाराष्ट्रभर हिंडून सारे परंपरागत वाङ्मय गोळा करा. मी एका खेडेगावात काही दिवस राहात होतो. तेथील वृद्ध बाप्पाजी म्हणाले : 'आज मी गोष्ट सांगतो.' त्यांनी सुरू केली. दोन-तीन दिवस ती गोष्ट चालली होती. आपल्याकडे पूर्वी छापखाने नव्हते. इंग्रजीत 'वेल रेड्'– पुष्कळ वाचलेला– अशा शब्द आहे

आपल्याकडे 'बहुश्रुत' असा शब्द आहे. परंपरागत तोंडातोंडी वाङ्मय येई. लोक ऐकत. उखाणे, ओव्या, गाणी, पोवाडे, गोष्टी सारे तोंडी असे. वाङ्मयाशिवाय समाज जगू शकत नाही. ते साहित्य आज नष्ट होत आहे. तुम्ही ते सारे गोळा करा. जावे एकाद्या गावात; दवंडी द्यावी. "जो गोष्ट सांगेल, त्याला चार आणे, आठ आणे देऊ." अशा रीतीने सर्व प्रकारच्या गोष्टी, आख्यायिका, दंतकथा गोळा करा. जर्मनीतील ग्रिम बंधूंनी बारा वर्षे हिंडून अशा गोष्टी गोळा केल्या. त्या गोष्टी जगातील मुलांना आनंदवीत आहेत. आपल्या महाराष्ट्रात ग्रिम बंधू केव्हा निर्माण होणार?

एक खानदेशी कथा

तुम्हाला एक खानदेशी कथा सांगू?

एका गावातील बाईला एक मुलगा होता. पुढे बऱ्याच वर्षांनी तिला दुसरे मूल झाले. परंतु ते मूल म्हणजे साप होता! त्याला नाग्या म्हणत. नाग्या घरात हिंडे-फिरे. मोठ्या भावावर त्याचे अपार प्रेम. भावाबरोबर शेतावर जाई. वेटोळे करून बसे. एकदा मोठ्या भावाला परगावी लांब जरा जायचे होते. तो नाग्याला म्हणाला, "नाग्या, मी लवकर येईन. दूध पीत जा. उपाशी राहू नको. आठा दिवशी परत येईन." भाऊ गेला. नाग्या दिवस मोजीत होता. आठ दिवस झाले. भाऊ परत आला नाही! नाग्या जेवेना, दूध पिईना.

आई म्हणाली, "नाग्या, असं किती दिवस करणार! जा, नाही तर आण भावाला शोधून."

नाग्या खरेच बाहेर पडला. रस्त्याने बाजूने चालला. रात्र झाली. नाग्या जात होता. भावाच्या चिंतनात मग्न होता. तिकडून एक बैलगाडी येत होती. नाग्याला भान नव्हते. नाग्या चिरडला गेला!

त्या गाडीत तो मोठा भाऊ होता. गाडी घरी आली. भाऊ घरात गेला; नाग्या दिसला नाही. भावाने विचारले, "आई, नाग्या कोठे आहे?" "नाही रे, तुलाच शोधायला गेला. घरी खाईना, पिईना, झोपला वाटतं?"

भाऊ नाग्याला शोधीत निघाला. तो वाटेत नाग्या चिरडलेला दिसला! भाऊ रडला. पुढे तेथे त्याने नागाची एक मूर्ती करून बाजूला बसवली. रोज तेथे दुधाचा नैवेद्य आणून तो दाखवी. ती दगडी मूर्ती अजूनही डोंगरी या गावाजवळ आहे. हिंदुस्थानातील नागही माणसांवर प्रेम करणारे होते. तेथे भाऊ भाऊ नाही का करणार? प्रभूला माहीत!

अशा माणिक मोत्यांसारख्या लोककथा मिळतील.

आपली ओळख करून घ्या

दोन-चार लोककथा छापून कृतार्थतेचे नगारे नका वाजवू. सोळा वर्षांच्या ज्ञानदेवांनी १० हजार अमृतासमान ओव्या लिहिल्या. नाथांनी किती लिहिले! तुकामाराचे पाच हजार अभंग, ५० हजार ओळी, दासोपंतांनी किती लिहिले त्याला अंत ना पार. मोरोपंतांची पाऊण लाख कविता. कोठे हे अतिभारती लेखक, कोठे आपला मरतुकडा वाग्विलास! थोडेसे लिहितो न् नाचतो काय! काय ते पदोपदी प्रकाशन समारंभ नि उदोउदो! युगप्रवर्तक ग्रंथ असेल तर प्रकाशन समारंभाला अर्थ. लेखकाला आपले लिहिणे आवडते, 'आपआपके तानमे चिडियाँ भी मस्तान हैं।' परंतु उठल्याबसल्या प्रकाशन समारंभांनी सारे गांभीर्य जाते. तुमच्यासमोर ते ज्ञान-वैराग्याचे धगधगीत सूर्य-राजवाडे आहेत. गावोगाव हिंडून त्यांनी पत्रे गोळा केली. त्यांनी महान् कार्य केले. तुम्ही गोष्टी, गाणी, ओव्या दंतकथा सारे गोळा करा. बृहन्महाराष्ट्रात जवळजवळ दोनशे तालुके. एकेका तालुक्यात चार चार कुमार सुट्टीत हिंडोत. वर्ष-दोन वर्षांत करा सारे गोळा; नि कोणाकडून नीट संपादन करा. ते अमर कार्य होईल.

तसेच महाराष्ट्रातील प्रत्येक गावची हकीकत गोळा केली तर साडेतेरा चौदा हजार गावांचा ज्ञानकोश होईल! इंग्रजांनी जिल्ह्याजिल्ह्यांची गॅझेटे लिहिली. तुम्हा आम्हांला हे सारे करायचे आहे. आपली आपल्याला ओळख नाही.

अशी निष्ठा हवी

मुलांनी आपल्या आयुष्यातील मार्मिक आठवणी, प्रसंग लिहून काढावेत. त्यांच्या निवडीचे सुंदर पुस्तक होईल. मुले कधी कधी मार्मिक बोलतात. श्री. सोपानदेव चौधरी म्हणाले, "माझा लहान मुलगा एकदा म्हणाला : "गारा म्हणजे पावसाचे बी!" किती सहृदय बालकल्पना! तुम्ही कानडोळे उघडे ठेवा. सर्वत्र ज्ञान आहे, काव्य नि वाङ्मय आहे. मित्रांनो, स्वतंत्र प्रतिभेचे नि प्रज्ञेचे होऊन महनीय निर्मिती करू लागेपर्यंत सामुदायिक सहकार्याने अशी कितीतरी कामे तुम्हांला करता येतील. इच्छा हवी. उत्कटता हवी. तळमळ हवी. माझ्या मराठी भाषेचा मला फकीर होऊ दे, ही निष्ठा हवी.

हे विसरू नका

जुने वाङ्मय गोळा करा. सुंदर अनुवाद करून नवीन निर्मिती करा. साहित्याचे तुम्ही थोर उपासक, आणि साहित्याच्या द्वारा जीवनाचे उपासक व्हा. कोणत्या तरी विषयाचे सम्यक् ज्ञान, इतर अनेक विषयांची चालचलाऊ माहिती

असलेले असे व्हा. आजच्या जीवनात वावरायचे आहे, बोलायचे आहे, लिहायचे आहे. विसरू नका.

साहित्याचे अनंत विषय

तुमच्या सभोवती प्रक्षुब्ध वातावरण आहे. अपार वेदनांतून, बलिदानातून, दिव्यातून राष्ट्र नुकतेच गेले. पुन्हा ही कसोटी घेणार का? मित्रांनो, तेजस्वी कुमारांनो, ज्या राष्ट्रात जन्मलात, वाढलात, त्या राष्ट्राच्या जीवनापासून दूर नका राहू. दुर्दैव की— महाराष्ट्रातील लेखक राष्ट्रीय आंदोलनाशी तितके एकरूप नसतात. आणि ज्याच्याशी आपण एकरूप होत नाही; ते रंगवता तरी कसे येणार? राष्ट्राच्या इतिहासात ४२ च्या आंदोलनात किती अमर प्रसंग आहेत! पूज्य विनोबा वर्ध्याच्या ९ ऑगस्टच्या मागील वर्षीच्या सभेत म्हणाले, "कवींना नि कादंबरीकारांना कित्येक वर्षे पुरेल इतका मालमसाला ४२ च्या 'चले जाव' लढ्याने दिला आहे." महाराष्ट्रातले किती प्रसंग! करुण नि गंभीर! तो कोवळा शिरीषकुमार, तो भगवान भुसारी, ते वीर-शिरोमणी भाई कोतवाल, ते वसंत दाते नि कमलाकर दांडेकर, ते नऊ गोळ्या खाऊन मरणारे परशराम पहिलवान, तो सातारचा आयुर्वेदविद्यार्थी पेंढारकर— रानात अज्ञातवासात टायफॉईडने देवाघरी गेला! रत्नागिरी जिल्ह्यातील सब-इन्स्पेक्टरच्या हातातील पिस्तुल धरणारी पुत्रवत्सल वृद्ध माता! वसंत पाटील वगैरेंचे सावलीच्या तुरुंगातून ते रोमांचकारी निसटून जाणे! तो सिंधमधील हेमू! तो फाशी गेलेला नागपूरचा विष्णू! पाटण्याचा युसूफ! आणि चिमूर! आणि आगाखान राजवाड्यातील अनंत अर्थ मुकेपणाने सांगणाऱ्या त्या दोन समाधी! महात्माजींचा तेथील उपवास; सरकारने त्यासाठी जमवून ठेवलेले चंदन; आणि महात्माजी गेले तर तत्काळ लाखो गुप्तपत्रके काढून हिंदुस्थानला सांगता आले पाहिजे म्हणून डोळ्यांतून अश्रू ढाळीत जयप्रकाशजींनी लिहून ठेवलेले ते बुलेटिन! मित्रांनो, सारा रक्ताचा आणि अश्रूंचा हा इतिहास तुमच्यासमोर आहे. एखादा ईश्वरी देणगीचा श्री. शंकरराव निकमांसारखा थोर शाहीर, एखादा उदयोन्मुख प्रतिभाशाली वसंत बापट या भावनांना वाचा देत आहेत. परंतु तुमचे सर्वांचे काय? उसळतात का सर्वांच्या भावना? पेटते काय हृदय? ते भीषण दुष्काळ आणि नौखाली हत्याकांड आणि आगीत अमृतकुंभ घेऊन तेथे गेलेले राष्ट्राचे प्राण महात्माजी! आणि ती आझाद सेना! ते नेताजी! ती त्यांची वाणी, तो त्याग, ते कष्ट, ते ध्येयसमर्पण! तो 'चलो दिल्ली,' 'जयहिंद' नाद! माझे एक मित्र श्री. सीतारामभाऊ चौधरी नुकतेच हिमालयातून कैलास, मानस-सरोवर सारे पाहून आले. ते म्हणाले, 'कैलासावर जयहिंद शब्द

कोरलेला दिसला! जणू भारताचे रक्षण करणारा शिवशंकरच डमरू वाजवून जयहिंद गर्जत आहे!'

भव्यता सदैव वंदनीय

मित्रांनो, पृथ्वी-मोलाचे प्रसंग, मढ्यांना उठवणारे, पाषाणांना पाझर फोडणारे, पर्वतांना वाचा देणारे, आकाशाला गहिवरवणारे! विश्वाला हादरवणारे प्रसंग! परंतु कोण बघतो! तंत्रीला बोटाचा स्पर्श होताच तिच्या तारांत कंप उत्पन्न होऊन तिचे संगीत दूरवर जाते. ती लहानशी तंत्री विश्वाच्या हृदयाला भेटते. तुमच्या हृदयतंत्रीच्या हजारो तारांना या भावनांचा स्पर्श होतो का? जेव्हा कलावानाच्या आत्म्यावर स्पंदने होतात, आघात होतात, तेव्हा त्या स्पंदनांतून जे निर्माण होते, ते जगाचे होते; ते व्यक्तीचे राहात नाही. ते उद्‌गार महान् होतात. त्यांना अमरता येते. हेच सौंदर्य. ही एकच गोष्ट दिक्कालातीत आहे. त्या त्या वेळची ध्येये बदलतात. परंतु त्या त्या वेळच्या ध्येयासाठी जे त्याग, बलिदाने, वनवास भोगावे लागतात, त्यांतील भव्यता ही सदैव वंदनीय असते. म्हणून रामायण-महाभारत हृदयांवर आजही सत्ता गाजवत आहे.

ते पारतंत्र्यही धन्य

परंतु लक्षात ठेवा की, रामायण, महाभारत एकदाच लिहिले जात नाही. रचले जात नाही. ते नेहमी रचले जात असते. राष्ट्र स्वतंत्र असो वा परतंत्र. राष्ट्राचे चारित्र्य सतत घडत राहिलेच पाहिजे. पारतंत्र्यातही पृथ्वी-मोलाची माणसे गेल्या शंभर पाऊणशे वर्षांत आम्ही जितकी दिली, तितकी स्वतंत्र देशांनीही दिली नसतील. ज्या पारतंत्र्यात इतकी नररत्ने निर्माण झाली त्या पारतंत्र्यालाही प्रणाम करावासा वाटतो.

भविष्यकाल तुमचा आहे

कुमारांनो, उद्याचा भविष्यकाल तुमचा आहे; उद्याची ध्येये तुमच्याभोवती प्रदक्षिणा घालीत आहेत. सर्व प्रकारची संकुचितता, जातीयता-प्रांतीयता झडझडून फेकून उभे राहा.

घालून अकलेचा पवाड। व्हावे ब्रह्मांडाहुनी जाड!
तेथे कैचे आणिले द्वाड। करंटेपणा॥

असे श्री समर्थ म्हणाले. वेदांमध्ये सरस्वती-वाणीदेवता म्हणते :

अहं राष्ट्री संगमनी जनानाम्।

'मी वाणी राष्ट्रासाठी आहे. सकल लोकांचे संगमन– संगम एकत्र स्नेहसंमेलन करू पाहणारी मी आहे' हे ऋषींचे ध्येय तुमच्याही वाणीचे असो. ज्ञानेश्वर म्हणाले :

भूतां परस्परे जडो। मैत्र जीवाचे!

माझ्या लिहिण्याने स्नेह वाढो. खरी मैत्री उत्पन्न होवो. गड्यांनो, द्वेष वाढेल असे लिहू नका. निर्भयता, स्वाभिमान या निराळ्या गोष्टी, आणि सूड, द्वेष या निराळ्या गोष्टी. गटे म्हणाला, "मी द्वेषाची गाणी गाणार नाही."

वाणी ही महान वस्तू

आज सारे जग जवळ येत आहे. सारे जग जणू तिमजली घर होत आहे. कोठेही सूडबुद्धीने आपण धक्का मारला तरी या तुमच्या घरावरच त्याचे आघात! तुमच्या बोटीलाच सारी भोके. एकाच बोटीत बसलेले,– कोणी या टोकाला, कोणी त्या टोकाला, एवढाच फरक. हे सांगण्याबद्दल माझ्यावर टीका होईल. होवो; तरीही मला सांगितलेच पाहिजे की, सावधगिरीने भावना भडकल्या तरी विवेकाचा ब्रेक लावून तुम्ही बोला नि लिहा. वाणी ही महान वस्तू आहे.

तुम्ही भारत-भाग्य विधाते

तुम्हांला तरी उज्ज्वल, मंगल भविष्य दिसो. भारतात सारे गुण्यागोविंदाने नांदत आहेत, द्वेष शमले आहेत, परस्परांची संस्कृती अभ्यासीत आहेत, अनेक भाषा शिकत आहेत, विकास करून घेत आहेत, ज्ञानविज्ञान वाढत आहे, कला फुलत आहेत, सर्व जनता त्यांच्या संवर्धनात सामील होत आहे– व्यक्तिस्वातंत्र्याचीही मर्यादित प्रतिष्ठा ठेवणारा समाजवाद आला आहे, वर्ग नष्ट झाले आहेत, स्पृश्यास्पृश्ये इतिहासजमा झाली आहेत, गावे गजवजली आहेत, मोठे उद्योगधंदे राष्ट्रीय होत आहेत, प्रगतीसाठी राष्ट्र आवश्यक गरजा भागवून अनंत हात पसरून पुढे जात आहे, अज्ञान, रूढी, रोग नष्ट होत आहेत, प्रयोग चालले आहेत, हिमालयावर युवक चढत आहेत, सागराच्या तळाशी ज्ञानासाठी जात आहेत, ज्ञानासाठी नचिकेताप्रमाणे मृत्यूशी स्नेह करीत आहेत, असा हा भारत-शास्त्रप्रेमी नि ध्येयवादी तुमच्या डोळ्यांसमोर उभा राहू दे. तुमची स्वप्ने, तुमच्या आशा-आकांक्षा यांतून नवा भारत बनवायचा आहे. तुम्हीच भारत भाग्यविधाते. तुमचा जय हो!

शब्द म्हणजे पेरणी

आजपर्यंत जगाला वाङ्मयानेच वाढवले, वळण दिले, आनंद दिला, माणुसकी दिली. वाङ्मयानेच सहृदयता, उदारता, बंधुता, पुरुषार्थ, पावित्र्य, प्रेम, न्याय ही दिली आहेत. भारतीयांची मनोरचना पाहा. विचार, आचार पाहा. कोणी त्यांना रंगरूप दिले? रामायणाने, महाभारताने, कबीराच्या दोह्यांनी, तुलसी-रामायणाने, गोपीचंदाच्या गीतांनी, मीराबाईच्या मधुर भजनांनी, ज्ञानेशांच्या ओवीने, तुकोबांच्या अभंगांनी, वामनी श्लोकांनी, मोरोपंती आर्यांनी, रामदासांच्या वाणीने, शाहिरांच्या रसवंतीने, बायकांच्या कहाण्यांनी— अशा सर्व वाङ्मयाने भारतीय जीवनाला रंग दिला आहे. प्राचीनांनी त्यांच्या कालानुसार ध्येये दिली, विचार दिले. आजच्या युगधर्माला अनुरूप अशी गाणी, गोष्टी, विचार तुम्ही द्या. तुमची जबाबदारी मोठी आहे. तुम्ही जी गीते लिहाल, ज्या गोष्टी रचाल, जी नाटके लिहाल, निबंध लिहाल, त्यातून जनतेच्या मनोबुद्धीला वळण मिळेल. लिहिलेला वा बोललेला प्रत्येक शब्द म्हणजे पेरणी आहे. वेडेवाकडे लिहू नका. तुमचा होईल खेळ; राष्ट्राचा जाईल प्राण. म्हणून सादीने म्हटले आहे : 'पांढऱ्यावर काळे करण्यापूर्वी शंभरदा विचार करा.' अमृत नसेल देता येत, दूध द्या. तेही न जमले तर निर्मळ जीवन द्या. परंतु दारू नको. जीवनात विनोद, हास्य यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. परंतु साऱ्या जीवनाचे हसे नका करू. इंदूबिंदूच्या कुरूपतेतून निर्माण होणारा विनोद नको. खेडवळांची भाषा नाटकात वापरून त्यांच्या भाषेची थट्टा करणारा विनोद नको.

माझे साहित्य

मी तुम्हांला काय सांगू, किती सांगू? उपदेश करायला मी उभा नाही, तुमचा प्रेमळ भाऊ म्हणून मी बोलत आहे. मन मोकळे करून बोलत आहे. महाराष्ट्राचा कायापालट करा. लोकांना वाङ्मय द्या. ते वाचण्यासाठी त्यांना साक्षर करा. क्रांती करा. मराठी वाङ्मय पहिल्या प्रतीचे करण्याची प्रतिज्ञा करा. मी साधे सरळ लिहिले. त्यात कला नाही. पाल्हाळ असेल परंतु मी अपाय करणारे सहसा लिहिले नाही. महाराष्ट्रातील हजारो मुले-बाळे, स्त्रिया, शेतकरी, कामकरी त्याने आनंदले आहेत. सातारा जिल्ह्यातील भूमिगत कार्यकर्ते अज्ञातवासात माझी पुस्तके वाचीत. ते रडके झाले नाही. मी नवविचार, उदार भावना दिल्या आहेत. शनिमहात्म्याचे धर्म मी दिले नाहीत. टीका करणारे टीका करोत, माझे लिहिणे पै किंमतीचे ठरवोत. परंतु त्या पै किंमतीच्या लिखाणाचाही खूप उपयोग होऊन

राहिला आहे. भूक लागली असता हिरेही फेकावे लागतात आणि पै किंमतीचे डाळे-मुरमुरेही पृथ्वीमोलाचे वाटतात!

जनताजनार्दन हे दैवत

परंतु माझ्यातील दोष तुम्ही टाळा. संयम, कला, शास्त्रीय दृष्टी, अभ्यास अधिक आणा. तुम्ही मोठे व्हा, मराठी सारस्वताचे अलंकार व्हा. परंतु तुमच्या कलेचे दैवत जनता-जनार्दन असो. लोकमान्यांनी गीतारहस्य 'श्रीशाय जनतात्मने'— जनहृदयातील परमेश्वराला अर्पण केले आहे. जनतारूपी परमात्म्यासाठी त्यांचे ज्ञान होते. कलासुद्धा कशाचे तरी प्रतीक असते. कला कलातीत वस्तूकडे नेते. सायंकाळचे रंग अनंत भावनांची प्रतीके असतात. सायंकाळच्या छाया पाहताच रवींद्रनाथांना मृत्यू आठवे. सारी सृष्टीच प्रतीकात्मक आहे, म्हणून तुमची साहित्यिक कलाही कशाचे तरी प्रतीकच असणार. हे प्रतीक जनता असो.

माझ्याजवळ सांगायला अधिक नाही. साध्या गोष्टी मी सांगितल्या आहेत. कलेचा ऊहापोह, आनंदमीमांसा, निर्विकल्प-सविकल्प समाध्या यांत मी कधी बुड्या मारल्या नाहीत. आणि ज्याचा अनुभव नाही ते सहसा मी बोलत नाहीत्. तुम्ही मला हट्टाने येथे आणले. माझ्याजवळचे प्रेमाने, आपुलकीने मी देत आहे, ते घ्या; पराक्रमी, पुरुषार्थशाली व्हा. मराठी साहित्य सर्वंकष करा. मराठी साहित्याचा विजय असो. महाराष्ट्राचा, भारताचा भविष्यकाळ उज्ज्वल बनवणारे ते होवो!

❖ ❖ ❖

साधना प्रकाशनाचे मान्यवर लेखक

यदुनाथ थत्ते

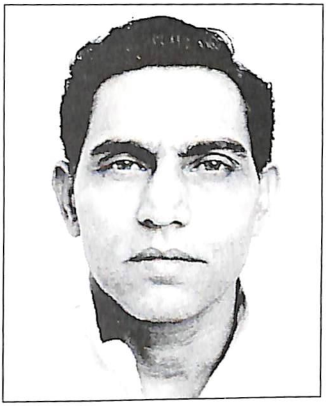

हमीद दलवाई

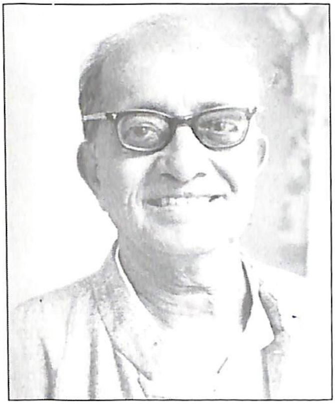

ग. प्र. प्रधान

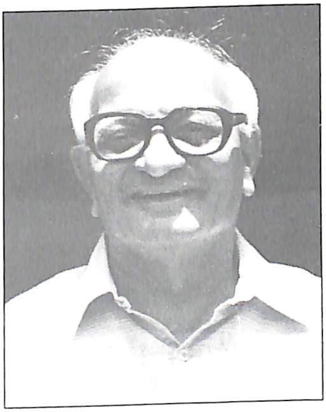

मधु दंडवते

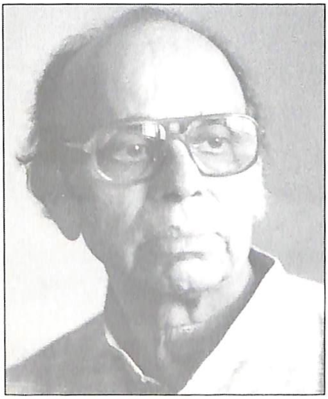

सदानंद वर्दे

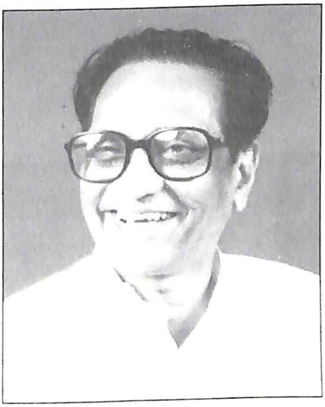

लीलाधर हेगडे

साने गुरुजींचे निवडक वाङ्मय

कुमार गटासाठी

१. सुंदर पत्रे
२. बापूजींच्या गोड गोष्टी
३. माझी दैवते
४. कुमारांपुढील कार्य
५. दिगंबर राय
६. जीवनाचे शिल्पकार
७. भारतीय नारी
८. लोकमान्य टिळक
९. आपले नेहरू
१०. भगवान श्रीकृष्ण
११. कावळे
१२. मोरी गाय
१३. साक्षरतेच्या कथा
१४. दारुबंदीच्या कथा
१५. श्रीशिवराय
१६. सोनसाखळी
१७. शबरी
१८. सुंदर कथा
१९. मुलांसाठी फुले
२०. यज्ञ
२१. त्यागातील वैभव
२२. गोड गोष्टी
भाग १ ते १० (संच)
२३. श्यामची आई
२४. चंद्रभागेच्या वाळवंटी
२५. मेघ चियांग / इतर गोष्टी
२६. विचारगाथा
२७. विश्वदर्शन
२८. विश्वभारती
२९. हिमालयातील शिखरे
३०. आव्हाने
३१. अमोल गोष्टी
३२. विश्राम
३३. गोप्या
३४. मिरी
३५. दुर्दैवी
३६. आपण सारे भाऊ
३७. स्वर्गीय ठेवा

• •

मोठ्या गटासाठी

१. नवा प्रयोग
२. सती
३. क्रांती
४. तीन मुले
५. समाजधर्म
६. राष्ट्रीय हिंदुधर्म
७. स्त्री-जीवन
८. रामाचा शेला
९. भारतीय संस्कृती
१०. भारताचा शोध
११. नवजीवन
१२. स्वप्न आणि सत्य

साधना प्रकाशन
४३१ शनिवार पेठ, पुणे ४११ ०३०. फोन : ४४५१७२४